

ZALAI MÚZEUM

22
2015

ZALAI MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

22

2015

ZALAEGRSZEG

Közlemények Zala Megye Múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala Country

Sorozatszerkesztő:

KAJÁN IMRE

Szerkesztőbizottság:

HAVASI BÁLINT, KAJÁN IMRE, KOSTYÁL LÁSZLÓ, SZÁRAZ CSILLA

Kötetszerkesztők:

SZEMES PÉTER, MARX MÁRIA

Fordítások:

FARKASNÉ TORNÝOS ZSUZSANNA és a SZERZŐK

Nyomdai előkészítés, borítóterv:

HAJÓS BÁLINT

Nyomdai kivitelezés:

Göcseji Nyomda (8900, Zalaegerszeg, Bajcsy-Zsilinszky tér 2.)

A kiadvány megjelenését támogatta:

Kiadja:

Göcseji Múzeum

H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.

Telefon: 36 (92) 314-537

E-mail: muzeum@zmme.hu

Felelős kiadó: Kaján Imre

HU-ISSN 0238-5139

TARTALOMJEGYZÉK

KAJÁN IMRE	
Köszöntő.....	5
GYIMESI ENDRE	
Németh József 80 éves.....	7
MÜLLER RÓBERT	
A kontinuitás kérdései Fenékpusztán.....	25
ÉRY KINGA – MARCSIK ANTÓNIA	
Kehida-TSZ major 7-9. századi csontvázletei.....	39
ORHA ZOLTÁN – SIMON ANNA	
Adatok az andráshidai római katolikus templom építéstörténetéhez.....	77
SIMMER LÍVIA	
Zalacséb–Malom-tanya lelőhely Árpád-kori és késő középkori településrészlete.....	101
BILKEI IRÉN	
Szentgrót és birtokosai a középkorban.....	129
MEGYERI ANNA	
Fényírdák, fényképészek, amatőr fotográfusok Zalaegerszegen, a dualizmus idején.....	147
BEKŐ TAMÁS	
Zalatárnokiak az első világháborúban, 1914-1918.....	201
BALOGH MARGIT	
Mindszenty József veszprémi püspöki kinevezése.....	247
BÉRES KATALIN	
A tófeji díszmű-kerámia.....	259
HORVÁTH SÁNDOR	
Nyőgér és környéke történetéhez és néprajzához.....	281
MOLNÁR LÁSZLÓ	
Egykori vízimalmok a mai Zalaegerszegen.....	301
BAZSIKA ENIKŐ	
Göcsej nyelvjárásának vizsgálata.....	331
SZEMES PÉTER	
Tájak, lány- és asszonyhangon (Pécsi Gabriella indulásáról).....	347
MÜLLER RÓBERT	
In memoriam dr. Horváth László.....	353

Balogh Margit

Mindszenty József veszprémi püspöki kinevezése

A Szent István-i alapítású veszprémi egyházmegye 1777-től 1993-ig, a Mária Terézia-féle diszmemb-rációtól a magyarországi egyházmegyek határainak legutóbbi rendezéséig, közel 14 ezer négyzetkilomé-teren feküdt. Mivel a trianoni határok nem érintették az egyházmegyét, ezért az addig átlagos méretű püspökségből a nagyobbak közé került, Eger és Vác után a harmadik legnagyobb kiterjedésű lett. A túl-nyomó részben mezőgazdaságból élő hívek 700 ezer körüli számával Veszprém ugyancsak Eger és Vác után következett. Birtokállománya 1945-ben 42.026 kataszteri holdat tett ki, amivel a kalocsai érsekség és az egri főkáptalan mögött állt¹.

Az egyházmegyét 1939 és 1944 között Czapik Gyula vezette. 1943. május 7-ig, mint megyéspüspök, majd egri érsekként apostoli kormányzó volt 1944. márciusig, tehát az üresedés időtartamára szokatlan módon nem a káptalan választott helynököt. 1944. március 5-én XII. Pius pápa Mindszenty József pápai prelátust, zalaegerszegi apátplébánost nevezte ki veszprémi püspökké². Meglehetősen sokat, tizenegy hónapot kellett várni erre a kinevezésre, ami azért haladt körülményesen, mert nem volt konszenzus a megfelelő személyben. Mindszenty kinevezése ugyanis egyértelműen a kormányzat és Serédi Jusztinián hercegprímás ellenére történt meg.

Hercegprímási ellenérvek

Miután 1943. január 28-án elhunyt Szmrecsányi Lajos egri érsek, utóda az addigi veszprémi püspök, Czapik Gyula lett. Így viszont a veszprémi püspöki szék vált üressé, s természetesen azonnal megkez-dődött a megfelelő utód keresése. Mindszenty Józsefre eleinte sem a kormányzat, sem a nuncius, sem a hercegprímás nem gondolt komolyan. A kormány és a kormányzó szívesebben látott volna a fontos veszprémi egyházmegye élén a rendszer iránt lojálisabb személyt, s nem egy legitimista meggyőződésű,

¹ Gárdonyi Máté: *Huszedik századi kihívások, pasztorációs útkeresések a veszprémi egyházmegyében*. In: *Megyetörténet. Egy-ház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: Hermann István, Karlinszky Balázs. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár-Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. 276-278.; Balogh Margit-Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. 232-250. (Megjegyzés: Gárdonyi Máté 41 406 kataszteri holdban adja meg a birtokállomány nagyságát, amely folya-matosan változott. Az általunk közölt adat egy 1945-ben készült összesítésből való. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár (a továbbiakban: VÉL I.1.44.a. 2314/1945. Bánáss László apostoli kormányzó adatközlése nagyjavadalmasokról Beresztóczy Miklós VKM miniszteri osztályvezetőnek. Veszprém, 1945. november 12.)

² A kinevezés körülményeiről, illetve az ugyanekkor esedékes szombathelyi és csanádi püspöki szék betöltéséről lásd Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 2002. 184-185.

Horthyt tüntetően nem tisztelő főpásztort, bár a kormányzó méltányolta Pehm Muraközben folytatott tevékenységét³.

Serédi Jusztinián hercegprímás is a saját kiszemeltjét – Meszlényi Zoltán címzetes püspököt – ajánlotta, és 1943. december 23-án írásban fejtette ki Rómának, hogy miért nem ajánlja Mindszentyt: „Felettesei felé Mindszenty udvarias, néha azonban túlságosan ünnepélyes, és úgy beszél, mintha tiszteletet akarna kivívni magának és azonos tekintéllyel rendelkezne. A vele egyenlőkkel úgy viselkedik, mintha meg lenne győződve saját felsőbbségéről; az alárendeltekkel szigorú és tiszteletet parancsol. Ezért a papság nem szereti őt; sokan tisztelik, de nem szeretik, sőt jó néhányan igazi ellenérzéssel vannak vele szemben.”⁴. Felrótta műveltségének korlátait, egyetemi tanulmányainak hiányát, türelmetlenségét, heves természetét, ridegségét, de legfőképpen hiányolta belőle az egyházkormányzati felelősséghez szükséges rugalmasságot. A hercegprímás ezért Mindszenty esetleges kinevezését „potrebbe essere molto pericolosa”, azaz (a „nagyon” szó áthúzva) veszélyesnek, az adott időkből kockázatosnak tartotta. „Mindent megfontolva félek, hogy – tekintettel heves természetére – püspökként is túlságosan kemény lenne a papsággal és a tőle függőkkel (pl. a katolikus iskolák tanítóival), tehát lassanként növekedne az elégedetlenség az egyháznak, az egyházmegye kormányzásának és a lelkek üdvének kárára”⁵ – írta Rotta nunciusnak Serédi. A hercegprímás jellemzése a továbbiakban kiemelte Mindszenty előnyös tulajdonságait is: 1) Nagyon ügyes a szervezésben, amiért Zala vármegyében püspöke, gróf Mikes János megbízta az új plébániák filiális templomainak szervezésével. 2) Mindent megmozgatott a Miasszonyunk nővérek rendházának és iskoláinak építéséért Zalaegerszegen. 3) „Szellemi képességei jók.” 4) „Jól prédikál, nagy könnyedséggel és gyümölcsözően.” 5) Zalaegerszeg városának politikai életében is, mint ahogy Zala vármegyében is jelentős közéleti tevékenységet fejt ki, ami miatt jó néhány összetűzése támadt a helyi politikusokkal, különösen Zala vármegye főispánjával. „Meg kell azonban jegyezni – írta Serédi –, hogy a magyar királyi kormány jelenlegi feje nem tett panaszt ezen nézeteltérések miatt.”⁶ Serédi gróf Teleki Bélára, az 1936 és 1944 közötti főispánra utalt, akivel református vallása miatt is sok nézeteltérése volt Mindszentynek. Bár hozzátehetjük, hogy a Zalaegerszegen töltött negyedszázad alatt csupán két főispánnal jött ki: Tarányi Ferencsel (1922–1926) és vitéz Tabódy Tiborral (1935–1936). Utóbbi ugyan Gömbös Gyula közeli hívének számított, de katolikus mivolta miatt Mindszenty úgy-ahogy elviselte, egyébként „réme volt minden főispánnak”⁷. 6) Serédi is elismerte, hogy a zalaegerszegi apátplébános nagy buzgalommal mozdította elő a „Muraköz ügyét”, és mindent megmozgatott azért, hogy rendeződjön a magyarok lelkipozíciója ezen a területen, amely a zágrábi főegyházmegyéhez tartozik, és politikailag visszatért Magyarországhoz. Bár Muraköz hovatartozását nem az apátúr agilitása döntötte el, a

³ Prímási levéltár, Esztergom (a továbbiakban: PL) Mindszenty magánlevéltár (a továbbiakban: PL Mm.) 17. doboz, „EBéla” (olvashatatlan aláírás) levele Mindszenty Józsefhez. Veszprém, 1944. január 17. Eredeti, kézírás.

⁴ „Verso i Superiori Mons. Mindszenty è cortese, qualche volta però troppo solenne e parla, come se volesse imporsi ed avesse un’ autorità uguale. (I sudditi) Gli eguali (ed i) tratta come se avesse persuasione della propria superiorità; con i sudditi è severo e s’impone. Perciò il Clero non lo ama; molti (una parte) lo stimano, ma non l’amano, anzi (l’altra molti) parecchi (lo) hanno una vera aversione contro di lui.” PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december 23. Fogalmazvány, kurzívval jelölve az utólagos beszúrásokat. A kérdésről lásd még Adriányi Gábor: Mindszenty József életművének értékelése, különös tekintettel püspöki, prímási kinevezésére. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944-1945*. Szerk.: T. Horváth Lajos. Veszprémi Érsekség, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata és Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 103-116. (Felolvasóülések Veszprém történetéből 4. Veszprémi múzeumi konferenciák 7.)

⁵ PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december 23.

⁶ Uo.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.4. K-384/2. 15-18:15. fol. „A prímás.” Kovrig Béla jellemzése Mindszenty Józsefről, 1946. szeptember 24. Kézírás.

szerepe azonban nem csekély, ugyanis ő vezette a Muraköz visszacsatolása érdekében kifejtett magyar propagandát. E feladattal összefüggésben 1941. május 16-án Horthy Miklós kormányzó is fogadta, és ehhez vezethetők vissza a legfelsőbb kormánykörökben való ismertsége. Serédi hercegprímás azonban nem a közéleti-politikai működést vette figyelembe a jelölés mérlegelésekor. Összegzésében megismételte elmarasztaló véleményét, a zalaegerszegi plébános előléptetését kifejezetten nem tanácsolta (és vele együtt Mihalovics Zsigmondot, a másik esélyest sem preferálta). Attól tartott, hogy Mindszentyt saját karakterének korlátjai gátolják majd abban, hogy bölcs és körültekintő főpappá váljék.

Pár nappal Serédi jellemzése után a nuncius környezetéből mégis az szivárgott ki, hogy a veszprémi püspöki székre Mindszenty József a legesélyesebb. A hír már Karácsony másnapján eljutott Zalaegerszegre is⁸. Mindszenty egyik hajdani gimnáziumi tanítványa, az ekkoriban már országosan ismert Kerkai Jenő jezsuita, azzal kommentálta a felcsigázott várakozást, hogy ha Pehm püspök lesz, akkor „Pázmánnyal és Biró Mártonnal egy vonalban” fogják emlegetni a nevét⁹.

Előzmények

A zalaegerszegi apátplébános kimagasló egyházzervezési munkája persze nem volt ismeretlen a magasabb egyházi méltóságok előtt, de ekkora kormányzati és egyházi ellenszélben semmi esélye sem lett volna hathatós pártfogás nélkül. A papi közbeszédben Pehm Józsefet már évekkel korábban, 1938-ban is az esélyes püspökjelöltek között emlegették. Előbb Rott Nándor veszprémi püspök mellett koadjutorként, együtt Papp Kálmánnal és Hoss József kanonokkal¹⁰, majd a püspök halálával utódként. Ismerői szerint számított is a kinevezésére. „Kár, hogy ez nem történt meg – értékelte a döntést egyikük. – Sokkal több ideje lett volna reformelképzelései megvalósításához. Erről ugyan sohasem beszélt, de fagyos arkifejzéséből, ami Tóth Tihamér kinevezését kísérte, erre lehetett következtetni.”¹¹ Ezzel az aspirációval függhet össze, hogy kapcsolatai és adottságai ellenére miért nem lehet találkozni Pehm József nevével az országos pártpolitikában: köztudott volt ugyanis, hogy aki pap létére a politikát választja, az végleg lemond egy esetleges püspökségről.

1938 után négy év elteltével, Hanauer Á. István váci püspök halálával (1942. január 15.) merül fel ismét Mindszenty neve, ezúttal a váci püspöki méltóságra. Gróf Mikes János, nyugalmazott szombathelyi püspök, már ekkor erőfeszítéseket tett kedvelt papja előléptetéséért. 1942 augusztusában szándékosan egyszerre látta vendégül Noots premontrei generálist és a zalaegerszegi prelátust: „V[ác]-ra ajánlott neki, mint aki a gyökértelen primás és nuncius helyett tapogatózik”¹² – indokolta „összefutásukat” Mindszenty. Az előkészületek meg is történtek. Mivel akkoriban még akadémiai doktori fokozatot, de legalábbis tudományos működést is fel kellett mutatnia egy leendő püspöknek (331. kánon 5. §), átdolgozva megjelent Mindszenty József – akkor még Pehm vezetéknéven – *Az édesanya* című műve, az anyai hivatásról írt, óriási adatgyűjtésre alapozott munkája. A második rész felgyorsított kiadása azonban fe-

⁸ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Géfin Gyula levele Mindszenty Józsefhez. Szombathely, 1943. december 26.

⁹ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Géfin Gyula levele Mindszenty Józsefhez. [Szombathely] 1944. február 7.

¹⁰ PL Processus, 19. doboz, V-700/48. 27-30:29. fol. Kovács Sándor püspöki tanácsos levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1938. május 12.

¹¹ Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Bontó Ernő plébános visszaemlékezése, 1989. július 19.

¹² PL Mm. 43. doboz, Pehm József naplója, 1942-es „aug. vége” bejegyzés. Kézírás.

leslegessé vált, miután kinevezését akkor sikerrel akadályozta meg a kormányzat és Serédi hercegprímás. „Amikor az elmúlt [1942] nyáron a magyar királyi kormány feje ezeket a neveket mondta nekem, én nem tanácsoltam, hogy a Szentszéknek sugalmazzák őket” – írta később a hercegprímás Rotta nunciushoz¹³.

Újból akkor csillant fel a lehetőség, amikor 1943. május 7-én két kulcspozíció élén is a fentiekben már említett változás történt: Grósz József szombathelyi püspökből kalocsai érsek, Czapik Gyula veszprémi püspökből egri érsek lett. Az első személy, aki a veszprémi püspök székre szóba került, Géfin Gyula szombathelyi vicerektor (egyébként Mindszenty kevés barátainak egyike) volt, de őt Serédi nem pártolta. Egy 1943. május végén készült „jelölőlista” első két helyén két esztergomi pap állt, mégpedig Meszlényi Zoltán segédpüspök és Drahos János érseki helynök. A sorban ötánuk következők egyik sem volt Mindszenty József. A hercegprímás és a kormányzat első egyeztetésére 1943. július 22-én került sor a gerecsei prímási nyaralóban, a források ezúttal sem említik Mindszenty nevét.

Gróf Mikes János, nyugalmazott szombathelyi püspök, viszont, aki pontosan tisztában volt a helyzet kivételességével, roppant agilissá vált Mindszenty érdekében. Kedvelt papjában látta az egyház jövőjének zálogát, ezért nem volt rest a nevét a megfelelő helyeken többször is emlegetni, csak hogy a két egyházmegye egyikének élére ő kerüljön. „... sok bizodalمام nincs, de azért én még megteszek, amit tudok, nem a Te, hanem az Egyház érdekében” – írta kijózanítóan Mindszentynek¹⁴. Óva intette az elbizakodottságtól: „... a világért se szerepelj mint jelölt, sőt ne is éld be magad a gondolatba, nehogy csalódás érjen.”¹⁵ Mikes valóban minden követ megmozgatott. Mindszenty érdekében koptatta a pápai nuncius hivatalának küszöbét, és újfent beajánlotta Hubert Noots premontrei generális, a Rómában nagy befolyással bíró, Magyarországot is ismerő, világlátott főpap figyelmébe. „Veszprém részére szabad volna Önt Mindszenty (Pehm) [személyére felhív]ni, erre Isten választotta, és a veszprémi komoly úr [?] akarja őt, és csak őt. Nehéz idők várnak ránk, és ott a megfelelő embernek kell állnia, mert az állás nagyon fontos és nehéz. Az egri kinevezéssel [Czapik Gyulával] megbarátkoztam – mert bár a férfi el-lenszenves, de okos és jellemszilárd. A jó Grósz atya túl nagy kalapot kapott a fejére, amitől állandóan fejfájása van.”¹⁶ Javaslatára megnyugtató választ kapott: „Megteszem a lehetségest azokért a nevekért, amelyekre Excellenciád utalt nekem” – ígérte Mikesnek Noots¹⁷. A szombathelyi esélyeket illetően lehűtötték Mikes reményeit, mivel „Róma nem nevez ki szívesen püspököt saját egyházmegyéjéből”, viszont Veszprém élére még Grósz püspök is Pehm nevét említette¹⁸. Mikes a püspöki javaslat-tételekben kulcs-szereplő kultuszminiszternél, Szinyei Merse Jenőnél is lobbizott Mindszenty érdekében. A miniszter

¹³ PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december 23.

¹⁴ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Mikes János címzetes érsek levele Mindszenty Józsefhez, 1943. május 29. Kézírás.

¹⁵ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Mikes János címzetes érsek levele Mindszenty Józsefhez, [1943] június 5. Kézírás.

¹⁶ „...für Veszprém dürfte ich Sie Mindszenty (Pehm) zuen [?], er ist dafür von Gott getroffen, u. der ernste Herr [?] von Veszpr. wünscht ihn, u. nur ihn. Es erwarten uns schwere Zeiten, u. dort muss der rechte Mann stehen [?], denn die Position ist sehr wichtig [?] u. schwer [?]. Mit [?] der Erlauer Ernennung habe [?] ich mich [?] befreundet [?] – denn der Mann ist zwar zuwider, aber gescheit u. charakterfest. Mg. Grósz der Gute hat einen zu grossen Hut auf den Kopf bekommen, wovon er stets Kopfweg hat.” Szombathelyi Egyházmegyei levéltár (a továbbiakban: SZEL) Mikes János hagyatéka, 19. doboz, Missilis 1943. Mikes János levélfogalmazványai Hubert Noots generálisnak. Szombathely, k. n. [1943] Eredeti, kézírás. (Az átirat Schmidt Péter munkája.) Lásd még PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Mikes János címzetes érsek levele Mindszenty Józsefhez. H. n., 1943. július 19. Kézírás.

¹⁷ „Ich werde das mögliche tun für die Namen welche Euer Excellenz mir angedeutet haben.” SZEL Mikes János hagyatéka, 19. doboz, Missilis 1943. Hubert Noots levele Mikes Jánoshoz. Róma, 1943. június 1.

¹⁸ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Mikes János címzetes érsek levele Mindszenty Józsefhez. H. n. [1943] június 5. Kézírás.

nem foglalt állást, de nem is hárított. A diplomatikus reagálást Mikes túlértékelt és majdhogynem támogatásként tálalta a hercegprímásnak, aki azonban hűvösen és kioktatóan válaszolt: „Most nem tudok az ügyre nézve semmi konkrétumot mondani. Csupán azt szeretném mély tisztelettel megjegyezni, hogy a kitérő választ – s itt a kultuszminiszter szavaira utalt – sokszor oly formában adják az emberek, amely az eredménytelenséget másra hárítja át.”¹⁹

Azonban Angelo Rotta apostoli nunciust, akinek döntő szerepe volt a lehetséges püspökök fellelésében, megragadták az apátplébános lelkipásztori érdemei. Sokak véleményét kipuhította, még a szerzetesrendi főnököket is végigkérdezte. Ez nunciusként kötelessége volt, de fedezte is magát arra az esetre, ha nem válna be a jelölt. Seréditől 1943. december 13-án kérte Mindszenty jellemzését, ám azt még meg sem kaphatta, amikor a prímási palotában a kormány meglepő listájáról értesültek. Ezen – az időközben ugyancsak megürült – csanádi püspökség élére gróf Wenckheim Frigyes, Ibrányi Ferencet és Mindszenty-Pehm Józsefet javasolták! „Az első jóformán idióta, a másik ellen is épp elég a panasz, a harmadik a legesélyesebb, bár erőszakos természete ellenségei számát táplálja” – kommentálta a hírt Esty Miklós, a hercegprímás gentiluomója (mai szóval talán protokollfőnöknek mondhatnánk)²⁰. Ugyanekkor írt Mindszenty növekvő esélyeiről Géfin Gyula is Mikes címzetes érseknek²¹. 1943 végére tehát az előjelek sokkal kedvezőbbek voltak, mint addig bármikor, és Mindszentyt a komoly esélyesek között találjuk, csak a helyszín volt még bizonytalan.

A jól értesült Esty megtudta, hogy a nuncius figyelmét Pfeiffer Miklós kassai kanonok hívta fel „Mindszenty-Pehm” személyére. „Nem tudom, vajon a jelenlegi ordináriusától [Grósz Józseftől] kérnek-e relációt s ez bele veszi-e akkor, hogy az esperességtől és a püspöki biztosságtól megfosztotta, miután szembe helyezkedett vele s lemondani sem volt maga hajlandó.”²² Az eset, amire Esty sorai utalnak, négy évvel korábban történt. Pehm József esperes apátplébános 1940. július 28-án lemondott a zalaegerszegi esperesi kerület vezetéséről, majd 1941. március 22-én a zalai püspöki biztosi munkaköréről, amelyet 1927 óta roppant nagy lelkesedéssel és hivatástudattal töltött be. Pehm lemondásainak hátterében olyan konfliktusok sorozata állt, amelyek közte és Grósz József megyéspüspök között keletkeztek. Kenyértörésre végül azért került sor, mert Pehm esperesi kerületének egyik, erkölcsi kihágáson ért papját a püspök nem fenyegette meg kellő szigorral. „... nem lehet ott espereskedni – magyarázta naplójában –, ahol a papi botrányok és fegyelmezetlenségek ellenében a töredezett nádat emlegetik. Az egyházmegye régi szelleme vérzik el. Majd megoldják a papi gyengék problémáit a sűrűsödő német–nyilas fellegek!”²³ A „töredezett nád” fordulat utalás volt Izajás próféta szavaira: a Messiás a töredezett, gyenge nádat sem töri össze, hanem irgalmat gyakorol, lehajol a vétkesekhez is, mert azért jött e világra, hogy az emberek ne vesszenek el és a bűnösök megtérjenek. Pehm viszont gyengeségnek tekintette, hogy a vétkes papot nem büntették meg kellő szigorral. Mivel nem tudta elfogadtatni álláspontját, inkább lemondott tisztségéről. Ám érdemes odafigyelni arra is, hogy Pehm miért ragaszkodott a fegyelemhez: a következetesség, a kikezdetetlenség, a katolikus egység kapaszkodót jelent az ideológiai zűrzavarban. Grósz József me-

¹⁹ SZEL Mikes János püspök iratai, 19. doboz, Missilis 1943. Serédi Jusztinián levele Mikes Jánoshoz. Esztergom, 1943. augusztus 16.

²⁰ Szent István Társulat (a továbbiakban: SZIT) Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. doboz, 6. tétel, Napló IV. 97 (verso). 1943. december 22-ei bejegyzés.

²¹ SZEL Mikes János püspök iratai, 19. doboz, Missilis 1943. Géfin Gyula levele Mikes Jánoshoz, 1943. december 22.

²² SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. doboz, 6. tétel, Napló IV. 99 (verso). 1944. január 10-ei bejegyzés.

²³ PL Mm. 43. doboz, Pehm József naplója, 1941. február 10-ei bejegyzés. Kézírás.

gyéspüspök, ha nem is azonnal, de elfogadta Pehm döntését. Utóda így jellemezte őt: „Igazi papi élet. Kemény, de nemcsak másokkal, önmagával szemben is. Nagy szociális érzéssel rendelkezik. Híveinek szigorú, de szerető atyja.”²⁴ Az esperes-változásról szóló sajtóhír azonban csak a felmentés tényét közölte, és elhallgatta Pehm lemondását. Ám hiába volt a történetnek egy Pehm-féle olvasata, ettől még az a hír terjedt el róla, amit Esty is rögzített a naplójában.

Visszatérve a veszprémi püspökség esélyeire, Tomek Vince, az 1946-ban tartományfőnökké, 1947-ben generálissá választott piarista szerzetes egy újabb pártfogót említ, ő úgy tudta, hogy Antall József menekültügyi kormánybiztos magának tulajdonította Mindszenty kinevezését. Történt ugyanis valamikor 1943 második felében, hogy Rotta nunciust elvitte Zalaegerszegre, meglátogatni az Olaszország „átállása” után hadifogolyként kezelt badoglionista olasz tiszteket. Természetesen a plébániára is elmentek, és miután a nuncius roppant elégedett volt a látottakkal, Antall odaadta neki a plébános, azaz Mindszenty József curriculum vitae-jét. „Antall mindig meg volt győződve, hogy Mindszenty ennek alapján lett veszprémi püspök.”²⁵

A szentszéki döntés azonban mégis egyre csak húzódott. A német megszállás küszöbén Mikes címzetes érsek felsietett a budai várba, és megsürgette a nunciatúrán a kinevezéseket. Vajon Mikesen kívül ki érvelhetett még Mindszenty mellett a nunciussal? Többen is, köztük Cavallier József, a méltatlanul elfeledett újságíró, a megkeresztelkedett zsidók érdekvédelmi szervezeteként létrehozott Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetője. Cavallier Angelo Rotta pápai nunciussal is úgy került kapcsolatba, hogy ő vette át és továbbította a szentszéki menleveleket. Idővel egyfajta barátság alakult ki közöttük, s ő lett a nuncius egyik legfőbb informátora. A Szent Kereszt Egyesületben Cavallier együtt dolgozott Slachta Margittal, a magyar törvényhozás első női képviselőjével, aki előbb, mint missziós nővér, később, mint a Szociális Testvérek Társaságának alapító főnöknője, s nem utolsósorban mint legitimista politikus, jól ismerte a zalaegerszegi apátplébánost. Nem kizárt, hogy neki is szerepe volt a veszprémi püspök személyének kiválasztásában.

Az bizonyos, hogy a Vatikán olyan jelöltet keresett, aki egy átmeneti, zavaros időszakban is képes a helyzetet uralni, és aki alkalmas a háború utáni újjáépítés mérhetetlenül fáradtságos munkájára. A történelem adott válságos pillanatában egy határozott és vezetni képes személyiségre volt szükség. Mindszenty ilyennek ígérkezett, hiszen szervezőképességét, munkabírást, hitének és erkölcsének kiemelkedetlenségét már többszörösen bizonyította. Vezetői stílusa a parancsolóan irányító típusba sorolta. És ha mindez még nem lett volna elegendő érv Mindszenty mellett, ne zárjuk ki annak eshetőségét sem, hogy sziklaszilárd legitimizmusa is alkalmas jelöltté tette Róma szemében, tekintettel a háború utáni kelet-közép-európai politikai fejleményekkel kapcsolatos latolgatásokra, amelyekben szerepelt egy Habsburg vezetésű Duna-monarchia elképzelése is.

²⁴ Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára, Esperesi iratok 1942-1957. Keszei Imre kerületi esperes Grösz József gyéspüspöknek. Zalalövő, 1943. január 5.

²⁵ Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968-1981). 99. fol. „Kapcsolataim Mindszenty Biborossal.” Róma, 1981. augusztus 19. Idézi Koltai András és Lukács László: Tomek Vince piarista generális följegyzéseiből. *Vigilia* 80 (2015) 1. 52-59.

„Ej no, püspök lett az én drága Jóska fiam”

Mindszenty József – és a Szombathelyre jelölt Kovács Sándor, valamint a Szegedre kiválasztott Hamvas Endre – beleegyezését 1944. február 26-án kérték ki. Ezt elegendő volt megtáviratozni a következő szöveggel: „az előadott kérdésre igenlő választ adok”²⁶. Miután mindhármas válasza megérkezett, Rotta nuncius március 1-jén bizalmasan tudatta a pápa döntését a hercegprímással²⁷. A reakció távolról sem volt csak az öröme, sőt Mindszenty kinevezése Veszprémbe Esty Miklós világi pápai kamarás szerint „konsternációt [megdöbbenést] keltett”. Érdekes, hogy míg Kovács Sándor és Hamvas Endre kinevezési bullája március 3-án, pénteken, addig Mindszentyé két nappal később, március 5-én, vasárnap kelt²⁸. Viszont az *Acta Apostolicae Sedis*ben, az időszakos hivatalos szentszéki közlönyben mindhárom kinevezés dátuma március 3. Ugyanakkor a *L'Osservatore Romano*, a Vatikán félhivatalos napilapja csak március 8-án tette közzé a kinevezéseket, mintha bevárták volna Mindszenty kinevezésének bizonyosságát is²⁹. Valószínűbbnek tartjuk a bullát kiállító vatikáni kalligráfus tévesztését, mint a pápa hezitálását. Mindenesetre március 5-én – amikor a kinevezések egyike sem volt még nyilvános – Rotta nuncius, mintha ismételtlen szeretné megnyugtatni önmagát a döntés helyességéről, Antall Józsefet még újfent kifaggatta Mindszentyről. Azután „meggyőződéssel mondta: »Ja! Er ist ein tüchtiger Mann!«”³⁰ Mindszenty veszprémi püspöki kinevezése visszavonhatatlanul eldőlt.

Amikor a döntést Ádám László, szalézi igazgató, lelkendezve újságolta gróf Mikes Jánosnak, ő csak mosolygott, s mintha csakugyan meglepte volna a hír, azt mondta: „»Ej no, püspök lett az én drága Jóska fiam.« De Géfinnek azonban megsúgta: »Sikerült öt kineveztetnem a hercegprímás nélkül és a kormány ellenére.«”³¹ Zalaegerszeg lakossága március 7-én, kedd este a rádió híradásából értesült a hírről, amit a másnapi sajtó címlapon hozott. A Mária Magdolna plébániára özönlöttek a gratulációk és tisztelgő küldöttségek. A polgármester arra kérte a „város hazafias közönségét”, hogy a kitüntetett kinevezés alkalmából házaikat március 9-én lobogózzák fel egy napra.

A pápai bulla viszont a háborús körülmények miatt késlekedett, Rómából csak március 26-án expedálták, ahogy a másik két új püspöknek is. Ezért Rotta élt a XII. Pius pápától 1943-ban kapott felhatalmazással, és hozzájárult, hogy Mindszenty József „ha az Apostoli Bulla nem is érkezett meg, a Czapik Gyula excellenciás veszprémi püspök úrnak az egri érseki székbe történt áthelyezése folytán jogilag és ténylegesen megüresedett, saját pásztor nélkül maradt egyházat kormányozza és a püspökké szentelést

²⁶ VÉL I.1.44. a 2180/1945. Angelo Rotta nuncius levele Mindszenty Józsefhez. Budapest, 1944. február 26. Gépelt, latin nyelvű, aláírt; SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. doboz, 6. tétel, Napló IV. 104 (verso). 1944. március 13-ai bejegyzés.

²⁷ PL 9369/1944. Angelo Rotta nuncius levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Budapest, 1944. március 1.

²⁸ VÉL I.1.41. Püspökök, kanonokok kinevezései, pápai engedélyek 134a. Mindszenty József püspöki kinevezési bullája, amelynek dátuma minden kétséget kizáróan 1944. március 5. – Megjegyzés: a szakirodalom, a lexikonok és az *Annuario Pontificio* 1947–1975 közötti kiadásai teljes következetlenséggel hol március 3-át, hol 4-ét közölnek. A Szentszék archontológiai adatbázisa március 3-át adja meg a kinevezés időpontjának.

²⁹ Acta SS. Congregationum, Sacra Congregatio Consistorialis, Provisio Ecclesiarum. In: *Acta Apostolicae Sedis*, Annus XXXVI, Series II, Vol. XI, Typis Poliglottis Vaticanis, 1944. 88. pag.; *L'Osservatore Romano*, Numero 56, 8 Marzo 1944.

³⁰ PL Mm. 17. doboz, „1943-45” feliratú boríték. Antall József államtitkár levele Mindszenty Józsefhez. Budapest, 1944. március 11. Eredeti, aláírt.

³¹ Székely László: *Emlékezés Mikes János szombathelyi megyéspüspökről*. Szerk.: Soós Viktor Attila. Közrem.: Bakó Balázs. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2009. 146-147.; *Géfin Gyula emlékezete*. S. a. r. Feiszt György. Szombathely megyei jogú Város, Szombathely, 2008. 8. (Acta Savariensia, 20.) Mikes gratulációja akkor tűnt el Mindszenty íróasztaláról, amikor a nyilasok 1944. november 27-én átkutatták szobáját.

a római kúrián kívül fogadja és a püspöki széket átvegye”³². Szóban arra figyelmeztette Veszprém új püspökét, hogy legyen paternus, azaz atyai. „Sajnos inter arma [harc közben] nem mindig sikerült” – írta évtizedekkel később önkritikusan Mindszenty³³.

Mindszenty József 1944. március 11-én vezette le utoljára a zalaegerszegi egyházközség gyűlését, mint egyházi elnök. A búcsúzó képviselők megilletődve árulták el, hogy ők már régóta mondogatják egymás között: „a mi plébánosunk már kinőtt a zalaegerszegi öreg plébánia szűk kereteiből, hogy nem itt lenne már a helye, hanem máshol, magasabb, fontosabb posztóban, ahol nagy szelleme szabadabban szárnyalhat”³⁴. A főpapi esküre, amit Horthy Miklós kormányzóra kellett letenni, 1944. március 24-én került sor: „Én Mindszenty József, mint püspökhöz illik, esküszöm a szent evangéliumokra, hogy Magyarország Főméltóságú Kormányzójának híve leszek és ígérem, hogy sem közvetve, sem közvetlenül semmiben részt nem veszek, ami Magyarország jogaival és érdekeivel ellentétben áll. Isten engem úgy segéljen!”³⁵ Az eskütellet Mindszenty József jogossá vált javadalma jövedelméhez. Hogy „Veszprém megért egy kormányzót”? 1920 előtt katolikus uralkodóra kellett esküt tenni, nem egy református kormányfőre, ám ezúttal felekezeti vagy politikai fenntartásoknak – ha Mindszenty püspök akart lenni – nem volt helye. Ugyanekkor tett esküt a másik két új püspök, Hamvas Endre és Kovács Sándor is. Ez volt az egyetlen eskü, amit Mindszenty főpapként a magyar államra és annak államfőjére tett, morálisan csak ez kötötte, és a későbbiekben, amikor a jogfolytonosság illeszkedési pontjait kereste, ehhez tudott és akart visszanyúlni. A Szálasi-rezsim fontosnak tartotta volna az új eskütételt, de az elmaradt, az 1945 utáni kormányok pedig csak öt év elteltével, 1950-re jutottak oda, hogy a szertartásnak jelentőséget tulajdonítsanak. Így 1945 és 1950 között Mindszenty – ezúttal, mint esztergomi érsek – mellett elmaradt Rogács Ferenc pécsi koadjutor püspök, Papp Kálmán győri, Bánáss László, majd Badalik Bertalan veszprémi püspök eskütétele is.

A püspökszentelés nyugtalan és feszült hangulatban, a német katonai megszállás első napjaiban, 1944. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén ment végbe az esztergomi bazilikában. Serédi hercegprímás három püspököt is felszentelt a 11 órakor kezdődött szentmise keretében: Kovács Sándor kecskeméti plébánost a szombathelyi, Hamvas Endre budapesti érseki helytartót a csanádi, Mindszenty Józsefet a veszprémi egyházmegye élére. Eredetileg külön-külön szentelték volna őket, Mindszentyt a zalaegerszegi főplébánia-templomban. A meghívók el is készültek, amikor a németek bevonulása miatt a hercegprímás úgy döntött, hogy az új püspököket együtt szenteli fel Esztergomban. A kivételes eseményre családtagjaival érkező Mindszenty vegyes fogadtatásáról árulkodik Serédi hercegprímás személyi kísérlőjének, Esty Miklósnak a korabeli naplója: „Kora délután érkezik meg haza 7 heti távollét után Meszlényi püspök a gazdasági autóval, s magával hozza Hász István tábori püspököt. Fél öt tájt

³² VÉL I.1.44.a. 1453/1944. Angelo Rotta apostoli nuncius a püspöki kinevezési bullát helyettesítő okirata. Budapest, 1944. március 20.

³³ Mindszenty József: *Napi jegyzetek. Budapest, Amerikai Követség 1956-1971*. Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1979. 376. 1965. február 17-i feljegyzés.

³⁴ Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára, jegyzőkönyvek 1940-1970. 110. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1944. március 11-ei üléséről. Kézírás.

³⁵ VÉL I.1.44.a. 1483/1944. Mindszenty József eskütételi szövege. Budapest, 1944. március 24. Eredeti. Hiteles másolatban: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M–KS 276. f. 65/353. ö. e. 6. fol. (Ortutay Gyula kultuszminiszter küldte Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesnek. Budapest, 1950. január 27.) Az eskütételre báró Perényi Zsigmond belső titkos tanácsos „mint zászlósúr”, a felsőház elnöke, Antal István magyar királyi titkos tanácsos, a vallás- és közoktatásügyi miniszter teendőivel ideiglenesen megbízott igazságügy-miniszter és Stolpa István államtitkár jelenlétében került sor.

érkezik meg autón Shvoy Lajos székesfehérvári püspök kísérelőjével, majd valamicskével később Kovács Sándor kinevezett szombathelyi püspök Szathmáry Kálmán kecskeméti adóhivatali igazgató kíséretében. Őutánuk érkezik meg Mindszenty József kinevezett veszprémi püspök, ez meglepetésként magával hozta bekötött fejű vénasszony anyját, egy idősebb és egy fiatalabb rokonát, akinek még egy fehér inge sem volt, előre egy szót sem szólt, most van is kapdosás az elhelyezésükkel.”³⁶ A hivalkodó külsőségekhez és hercegprimási környezethez szokott „protokollfőnök” lenézte az előkelő körökben esetlen, vidéki plébánost. Mindszenty viszont azzal, hogy nem restellte „fejkendő öregasszony” édesanyját, rokonszenves üzenetet küldött az alsópapságnak: nem tagadom meg a paraszti származásom. A tisztelet hagyományos jeleként a szentelési szertartásra megérkezett Csehimindszent község képviselő-testületének távirata: Mindszenty Józsefet a falu díszpolgárává választották, és a határozatot kimondó gyűlésre a püspök édesapját, Pehm Jánost is meghívták³⁷. Ez azon ritka alkalmak egyike volt, amikor gyermekük karrierjének építésében nemcsak az édesanya, hanem az édesapa is említendő szerephez jutott.

A szentelést Serédi Jusztinián hercegprimás végezte, a szertartásban Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci püspök segédkezett. A kultuszminisztériumot Stolpa János államtitkár képviselte, ömellette nagyszámú egyházi, polgári és katonai előkelőség vett részt a szentmisén. Serédi a földre borult püspökökre hívta le a Szentleket, felkente őket a szent krizmával, megáldotta pásztorbotjaikat, gyűrűiket és süvegeiket, majd ünnepélyesen beültette őket a főoltár előtti székebe (a katedrába) – szimbolizálva mindezzel a püspökszentelés és egyházmegyei kormányzás kánoni jogszerűségét³⁸. Az élmény megrendítő, de a jövő kilátásai borúsak, „Mindnyájan érezzük, hogy így talán utoljára vagyunk együtt” – jegyezte fel naplójába Esty Miklós³⁹.

A napról napra súlyosbodó háborús veszélyeztetettség miatt Veszprém újonnan kinevezett püspöke, az eredeti tervektől eltérően, mindennemű ünnepélyes ceremónia mellőzésével, feltűnés nélkül érkezett székhelyére, 1944. március 28-án, egy hideg és szeles keddi napon. Aznap délelőtt adta át hivatalosan a zalaegerszegi plébániajavadalmat Sarlós Mihály adminisztrátornak, majd köszönetet mondott Szent Márton egyházmegyéjének keresztségért, neveltetésért, papi hivatásért, az őt ért kitüntető megbízatásokért, míg mulasztásaiért és emberi hibáiért bocsánatot kért⁴⁰. Egyházmegyéje papságát és híveit főpásztori szózatban köszöntötte, amelyben vázolta püspöki programját is. Püspökként is szolgáló pap kívánt maradni. Népe papja, aki fényben és gyászban, örömben és bánatban, mindig híveivel marad. „Eszményem a hívekért buzgón munkálkodó és a saját lelkét tökéletesítő, a Jézus Szíve szerint való papság... Hitben és erkölcsben meg kell újulnunk... csak a bűntől rettegjünk, a szentségtől nem kell félnünk... Isten keze megsegít és a régi magyar erények újra visszatérnek... és az egyéni, családi és nemzeti életben újjászületés következik be az Egyház és a haza javára.”⁴¹ Püspöki címerébe Árpád-

³⁶ SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. doboz, 6. tétel, Napló IV. 108 (recto). 1944. március 24-ei bejegyzés; Mészáros István: *Prímások, pártok, politikusok 1944-1945. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 22. (Mindszenty édesanyját, mint egyetlen női vendéget, Ispánki Béla lakrészében helyezték el, aki akkor Serédi hercegprimás szertartója volt. Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 33.)

³⁷ VÉL I.1.44.a. 1606/1944. Sürgöny, Csehimindszent, 1944. március 24. 15 óra 20 perc.

³⁸ „Bevonult székhelyére Mindszenty József, az új püspök.” *Veszprémvármegye*, 46-59. évf. 14. sz. 1944. április 2. Címlap; „Mindszenty József megyéspüspök.” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 27. sz. 1944. április 2.

³⁹ SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. doboz, 6. tétel, Napló IV. 108 (verso). 1944. március 25-ei bejegyzés.

⁴⁰ SZEL AC 872/1944. Mindszenty József 608/1944. sz. lemondólevele a zalaegerszegi plébániáról. Zalaegerszeg, 1944. március 25.

⁴¹ VÉL I.1.44.a. 1476/1944. „Főpásztor szózata papjaihoz.” 1944. március 29.; VÉL I.1.2. 1944/VI. 31-32.

házi Szent Margit lilimos, misekönyvet tartó alakját választotta, aki egyszerre szimbolizálta a magyar szenteket és Veszprém múltját, hiszen életét – aminek egy részét Veszprémben töltötte – felajánlotta engesztelésül Magyarorszáért. A címer felirata: Pannonia Sacra. Szokatlan, hogy József püspök nem szentírási idézetet, hanem olyan jelmondatot választott, amelyben beazonosítható egy országra, jelesül a magyarra történő utalás. A „szent” fogalma ’istenfélő’, ’igaz’ jelentésű, Pannoniát pedig az egyházi hagyomány azonosította a keresztény Magyarországgal. Így a Pannonia Sacra istenfélő Magyarországot jelent. Mindszenty ezzel az evangelizációs-lelkipásztori programmal nem kevesebbet üzent, mint hogy ő a Magyarok Nagyasszonyának felajánlott, független Magyarorszáért él és hal, és hogy ő ennek az országnak egyik főpapja kíván lenni, aki minden magyart ebbe az „országba”, a Pannonia Sacrába akar elvezetni. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy a jelmondat a német katonai bevonulást közvetlenül követő napokban született, és ezt őrzi meg Mindszenty esztergomi érsekként is, immár a szovjet megszállás alatt. A Haza és a katolikus Egyház összefonódott ebben a két szóban, és ahogy eddig is, ez vezérel majd Mindszenty teljes hátralévő életében.

1. kép: Zalaegerszegi képeslap, 1940 körül
(Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Fotótár 9. doboz, Deák Florid albuma)

3. kép: Mindszenty püspöki kinevezési bullája, 1944. március 5.
(Veszprémi Érseki és Főkáptalani levéltár 1.41.
Püspökök, kanonokok kinevezései, pápai engedélyek 134a.)

2. kép: Mindszenty József
szentelési emléklapja

4. kép: Mindszenty József
veszprémi püspöki címere

Abstract

The diocese of Veszprém was led by Gyula Czapik between 1939 and 1944. Until 7th May 1943 as Bishop and then as Archbishop of Eger, he was an apostolic governor until March 1944. On March 5th, 1944 József Mindszenty, papal prelate, Abbot of Zalaegerszeg was appointed Bishop of Veszprém – going against the government and Cardinal Jusztnián Serédi. The study introduces the potential candidates, arguments articulated for and against originating from various interests. Finally, the appointment of József Mindszenty was pushed through due to the connections of Count János Mikes Titular Bishop, former Bishop of Szombathely.

